

УДК 159.922-057.87

ЧИННИКИ СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ

Шахов В.В., асистент
кафедри психології та соціальної роботи
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

У статті розкривається проблема формування «ядра» професійної самосвідомості психолога: ціннісних орієнтацій, базових психологічних знань і навичок, що забезпечують його успішну його самореалізацію в подальшій діяльності за фахом. Унаслідок проведеного дослідження було з'ясовано, що основні елементи професійно-психологічної картини світу виникають на початковому етапі фахового становлення психолога і не зазнають суттєвих трансформацій під час подальшого навчання, та встановлено, що професійний світогляд і самосвідомість студентів-психологів формується на перетині науково-теоретичного і життєво-практичного пізнання психологічної природи людини і суспільства.

Ключові слова: професійна самосвідомість, професійний світогляд, самовизначення, професійна придатність, професіоналізація, професійний розвиток, ідентифікація, самореалізація, самоприйняття.

В статье раскрывается проблема формирования «ядра» профессионального самосознания психолога: ценностных ориентаций, базовых психологических знаний и навыков, которые обеспечивают его успешную самореализацию в дальнейшей деятельности по специальности. В результате проведенного исследования было установлено, что основные элементы профессионально-психологической картины мира возникают на начальном этапе становления психолога как специалиста и не испытывают существенных трансформаций в ходе дальнейшего обучения, профессиональное мировоззрение и самосознание студентов-психологов формируется на пересечении научно-теоретического и жизненно-практического познания психологической природы человека и общества.

Ключевые слова: профессиональное самосознание, профессиональное мировоззрение, самоопределение, профессиональная пригодность, професионализация, профессиональное развитие, идентификация, самореализация, самопринятие.

Shahov V.V. FACTOR OF PROFESSIONAL SELF-PSYCHOLOGIST STUDENTS

In the article the problem of forming stable “core” of professional identity: that the resource values, basic psychological knowledge and skills, which provides further successful self-realization in professional activities. As a result of the study it was found that the main elements of professional psychological world view emerging in the initial stage of professional development psychologist and do not undergo significant transformations in the further study and found that a professional outlook and consciousness of students-psychologists formed at the intersection of scientific and theoretical and vital and practical knowledge of the psychological nature of man and society, resulting in different internal contradictions, using conventional circuits interpreting reality, metaphors, cliches and stereotypes prevalence.

Key words: professional identity, professional outlook, determination, professional competence, professionalism, professional development, identity, self-realization, self-acceptance.

Постановка проблеми. В умовах трансформації сучасного українського суспільства проектування психологічної освіти будь-якого рівня передбачає з'ясування особливостей формування професійної самосвідомості студентів на початковому етапі фахового становлення, під час їхнього навчання у вищих навчальних закладах (далі – ВНЗ). Різноманітність мережі освітніх установ, які здійснюють підготовку психологів, диверсифікація змісту і рівнів навчання актуалізували запровадження окремої форми професійної перекваліфікації для осіб, які вже мають вищу освіту, що робить так само актуальним дослідження загальних закономірностей професійної

кар'єри фахівців-психологів, специфіки їхнього «професійного старту».

Відомо, що діяльність психолога завжди зумовлена його особистісними властивостями, які, з одного боку, детермінують вибір даної професії, а з іншого – самі розвиваються у процесі професійного становлення, забезпечуючи мотивацію трудової діяльності та її ефективність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Професійна картина світу психолога, яка включає уявлення про суб'єкт та об'єкт діяльності, її цілі та засоби їх досягнення, про норми професійного спілкування тощо, формується саме в студентський період і значною мірою визначає професійне май-

бутнє фахівця. Доводиться констатувати, що системні дослідження особливостей професійного світогляду психологів практично відсутні або ж є поодинокими та фрагментарними. Як виняток, можна назвати працю Є. Клімова «Образ світу в різноманітних професіях», у якій автор, проаналізувавши тексти професіограм, приходить до висновку, що «актуалізовані професіоналами уявлення універсуму, реального цілісного світу, істотно і не випадково різняться залежно від типу професії, що виділяється за ознаками предметної сфери, з якою має справу професіонал як суб'єкт діяльності» [9, с. 156]. Унікальним можна вважати також емпіричне дослідження специфіки професійної свідомості психологів, виконане ще в 70-х роках ХХ століття групою італійських психологів під керівництвом А. Пальмонарі [20].

З одного боку, психологам давно і добре відомо, що суб'єктивна картина світу опосередковує будь-яку, в тому числі професійну діяльність і активно конструюється самими людьми, які навіть не усвідомлюють цього [2, с. 250]. З цієї точки зору, щонайменше наївно вважати, що професійна свідомість психологів є «зліпком» прочитаних наукових текстів, прослуханих курсів лекцій або доповідей на симпозіумах тощо, а тому, мовляв, не вимагає спеціального вивчення. З іншого боку, в психології давно і добре відомі методологічні та методичні засади аналізу ментальної реконструкції реальності людиною. Подібні принципи вироблені і в руслі символічного інтеракціонізму (див., напр., Бергер П., Лукман Т., Іонін Л.), і в рамках теорії соціальних уявлень, запропонованої одним із лідерів сучасної європейської соціальної психології С. Московічі (див. Донцов О., Ємельянова Т.), і у психосемантичному підході до аналізу свідомості (див., напр., Петренко В.) [6; 14].

Постановка завдання. Обравши предметом дослідження фахову самосвідомість психологів, метою статті визначаємо розкриття структури та генезису їх професійно-психологічного образу світу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для реалізації поставленої мети нами були проаналізовані основні психологічні теорії професійного розвитку фахівців (В. Асеєв, А. Деркач, Є. Клімов, Н. Кузьміна, А. Маркова, Н. Пряжников, В. Шадріков) [4; 8; 11]. Були також опрацьовані роботи, в яких розкриваються психологічні риси особистості та діяльності професійного психолога (Г. Абрамова, Н. Амінов, А. Айві, О. Бондаренко, І. Дубровіна, Дж. Кеттелл, В. Молоканов, К. Роджерс) [1; 6; 16].

Нами було висунуто припущення про те, що психологічний образ світу виникає

на ранніх етапах професійного самовизначення особистості, є умовою становлення фахівця-психолога і не зазнає радикальних якісних змін у період його соціалізації у ВНЗ.

Дослідження відбувалось протягом 2012-2015 років на базі факультету психології НПУ імені М.П. Драгоманова. У ньому взяли участь 155 студентів стаціонарної форми навчання, з них – 78 студентів 1 курсу, середній вік – 17 років; 77 студентів 4 курсу, середній вік – 20 років і 110 студентів, які здобувають другу вищу освіту, з них – 50 студентів 1 курсу, середній вік – 25 років; 60 студентів 2 курсу, середній вік – 27 років; 35 викладачів факультету психології, середній вік – 39 років, всього 320 осіб, з них – 61% жіночої статі, 39% чоловічої статі.

При проведенні основного дослідження застосовувалось аудиторне анкетне опитування, яке включало заповнення оригінальної анкети, розробленої для вивчення професійних уявлень студентів-психологів, і двох тестових особистісних опитувальників (опитувальник самоставлення, адаптований В. Століним і С. Пантелеєвим, і тест смислових орієнтацій Дж. Карамбо і Л. Махоліка, в адаптації Д. Леонт'єва) [12, 18].

Професійно-психологічний образ світу є стійкою категоріальною сіткою типізації та інтерпретації психологічних проблем людини і суспільства. Цей образ включає уявлення про суб'єкт, об'єкт, цілі та способи діяльності психолога.

Психологічна картина світу виникає на ранніх етапах професійного самовизначення особистості, є умовою становлення майбутнього фахівця і не зазнає якісного перетворення в період його соціалізації у ВНЗ.

Професійний світогляд студентів-психологів формується на перетині науково-теоретичного і життєво-практичного пізнання та відрізняється внутрішньою суперечливістю, еклектизмом, використанням звичайніших способів категоризації психологічної реальності, стереотипізацією.

Серед понять, які характеризують цілісний процес здобуття спеціальності й охоплюютьувесь професійний шлях особистості, найбільш популярними і часто вживаними слід визнати такі: «професійне становлення», «професійне самовизначення», «професійна придатність», «професіоналізація», «професійний розвиток», «ідентифікація особистості з професією», «самореалізація в професії». Найбільш повно й однозначно визначено, на нашу думку, поняття «професійної придатність» Згідно з дефініціями, поданими у психологічних

словниках, вона являє собою сукупність психологічних і психофізіологічних особливостей людини, необхідних і достатніх для досягнення нею (за наявності спеціальних знань, умінь і навичок), супільно прийнятної ефективності праці.

Процес опанування фахом розглядається як односторонній і, значною мірою, адаптивний. Очевидно, що професійна придатність є хоча і важливою, але лише однією зі сторін формування людини як суб'єкта трудової діяльності.

Наступний термін часто використовують психологи, особливо закордонні, для характеристики професійного становлення – «ідентифікація людини з професією». Найбільш близьким до нього за змістом слід визнати термін «професіоналізація особистості». Під ідентифікацією особистості з професією розуміється таке злиття життя людини з її професійною діяльністю, за якого набуті нею професійні риси починають виявлятись у всіх сферах життєдіяльності і визначають її ставлення до дійсності. Підсумком повної ідентифікації особистості стає формування професійного типу особистості, пристосованої до вимог фаху, прирівняної до заданого зразком професіонала. Поняття «професіоналізації особистості» найчастіше розуміється як оволодіння людиною системою професійних знань, умінь, навичок, як безперервний процес професійного розвитку людини з моменту вибору професії до припинення активної трудової діяльності [15, с. 50].

Найбільш близьким за змістом до поняття професійного становлення є поняття професійного розвитку, що описує закономірні зміни особистості в ході професійної діяльності, тобто кількісні, якісні і структурні перетворення індивіда, що забезпечують його функціонування і розвиток як суб'єкта праці. Особливу увагу тут привертають дві концепції: концепція професійного розвитку американського психолога Д. Сьюпера і концепція професійного становлення Т. Кудрявцева [10, с. 160].

Широко відома концепція Д. Сьюпера стала своєрідною реакцією на суттєві статичну інтерпретацію професіоналізації. Основними положеннями цієї концепції такі: люди характеризуються різними здібностями, інтересами і властивостями особистості; кожна людина відповідає низці професій, а професія – ряду індивідів; розвиток фаху має кілька послідовних стадій і фаз; особливості цього розвитку визначаються соціально-економічним рівнем батьків, властивостями індивіда, його професійними можливостями; на ранніх стадіях професійного розвитку ним можна управляти

через формування «свідомого акту виявлення та утвердження власної позиції в проблемних ситуаціях».

В. Сафін і Г. Ніков, які аналізують психологічний аспект самовизначення особистості, зазначають, що існує тенденція вживати це поняття «в широкому діапазоні значень – від прийняття життєво важливих рішень до одноактних самостійних вчинків» [17, с.65]. Детально розглядаючи різні форми самовизначення (життєве, соціальне, професійне), автори приходять до наступного розуміння цього терміну: «У психологічному плані самовизначення особистість – це суб'єкт, що усвідомив, чого він хоче (цілі, життєві плани, ідеали), хто він є (свої особистісні та фізичні властивості), що він може (свої можливості, схильності, обдарування), що від нього хочуть або очікують колектив, суспільство, суб'єкт, готовий функціонувати в системі суспільних ставлень» [17, с.80].

Відомо, що представники різних психологічних напрямків значну увагу приділяють вивчення структури особистості, її новоутворень, властивостей і якостей. Однак, як зазначає Л. Анциферова, «статичні» концепції особистості недостатньо розкривають динаміку її психічного життя. Тим часом, "... особистість існує в процесі постійної розбіжності з собою, у процесі виходу за свої межі. Навіть для того, щоб зберегти стійкість певних параметрів, особливо важливих для її існування саме як особистісно-життєвих цілей, вона повинна в умовах швидко і винятково мінливої соціальної дійсності змінювати свої різні психологічні якості [3, с. 150]. Динамічний підхід до вивчення розвитку особистості, запропонований Л. Анциферовою, орієнтований на дослідження закономірностей постійного «руху» особистості у просторі своїх якостей, віку, мінливих соціальних норм, у ході участі в суспільних процесах. Дуже важливо підкреслити, що даний підхід передбачає активну роль самої особистості у процесі розвитку – шляхом встановлення місця тих чи інших подій у своєму житті, визначення їх суб'єктивної значущості, закріplення у своєму психічному складі тих чи інших форм поведінки, змін душевного життя тощо[3, с .78].

Останнім часом помітно зросі інтерес до вивчення особливостей психічного розвитку в період доросlostі і це, мабуть, стало наслідком розуміння безмежності особистісного розвитку людини або, принаймні, продовження цього процесу в наступні періоди життєвої та трудової активності. На це положення звертає увагу, зокрема, Є. Клімов, відзначаючи, що «концепція психічного розвитку, що розробляється в

працях О. Леонтьєва, Д. Ельконіна, В. Давидова і спирається на уявлення про зміну провідних видів діяльності, є надзвичайно плідною з точки зору розуміння розвитку людини як суб'єкта діяльності, зокрема, і на цих етапах, які пов'язані не тільки з підготовкою до праці, плануванням, вибором професійного шляху, а й зі становленням професіонала» [9, с. 12].

Особистісний аспект професійного становлення може бути виокремлений лише на основі цілісного розуміння розвитку особистості у процесі праці, розвитку, якому властиві «безперервність, динамічність, мінливість, суперечливість, постійний рух духовного життя людини» [3].

Метою нашого дослідження було вивчення динаміки професійних уявлень студентів у період їхнього навчання на психологічному факультеті стаціонарної форми і осіб, які отримують другу вищу освіту. Студентів стаціонарної форми навчання було обрано тому, що це молоді люди віком 17-18 років, уперше здійснили вибір фаху та знаходяться на початковому етапі становлення професійного світогляду. Вони частіше за інших ставали об'єктом дослідження психологів, отже, деякі емпіричні дані щодо їх професійного самовизначення можна використовувати під час інтерпретації одержаних результатів. Студенти, які здобувають другу вищу освіту і спеціальність психолога, – люди з певним життєвим і професійним досвідом, що лише останнім часом стали об'єктом досліджень у зв'язку зі збільшеною актуальністю поширення дилетантизму у співтоваристві психологів. Вивчення специфіки їхніх професійних уявлень дозволяє, крім того, перевірити усталену думку про значущість безпосереднього життєвого досвіду в професійному становленні психолога. Викладачі є фахівцями з цієї сфери, тому їх уявлення щодо суб'єкта та змісту професійної діяльності психолога були розглянуті як свого роду еталон і критерій оцінки ступеня сформованості професійних уявлень студентів.

Блок питань, спрямованих на одержання інформації про суб'єктну підсистему професійних уявлень, включав закрите питання щодо мотивації вибору професії психолога: «Що спонукало Вас вступити на факультет психології?» (За 7-балльною шкалою респонденти оцінювали значущість 9-ти причин вступу на факультет психології, виявлених у результаті пілотажних досліджень) і відкрите питання: «Якби Ви знову опинилися в ситуації вибору, чи обрали б Ви знову психологію як сферу професійної діяльності?»

Для дослідження структури уявлень респондентів про професійно важливі якості особистісні властивості психолога було задано два відкритих питання: «Хто такий психолог і чим він займається?» і «Чим відрізняється хороший психолог від поганого?». Для з'ясування уявлень респондентів про зовнішність типового психолога, були задані найбільш характерні риси його зовнішнього вигляду: «Як виглядає типовий психолог? Якою Вам уявляється особа типового психолога?». Щоб виявити уявлення про часову тривалість професійного становлення, було поставлено питання: «Скільки часу, на Вашу думку, необхідно, щоб стати психологом-професіоналом в обраній Вами галузі?». Думка респондентів щодо змісту діяльності психолога, зокрема, їх уявлення про її цілі, предмет і засоби, з'ясовувалися за допомогою наступних відкритих питань: «Що таке психологія?», «Як Ви вважаєте, яка проблематика є найбільш актуальною в сучасній психології?», «Яка проблематика буде провідною через 10 років?». Крім того, респондентам було запропоновано назвати 5 основних психологічних теорій, 10 відомих психологів усіх часів і народів, а також відповісти на питання: «Чи повинна психологія вивчати парапсихологічні явища (екстрасенсорику, телекінез, полтергейст, телепатію тощо)?».

Для з'ясування уявлень про об'єкт психологічного дослідження або впливу, були задані відкриті питання: «Хто така людина?», «Від чого страждають люди?», «Що їм приносить щастя?», «Від чого залежить доля людини?»

Окремі питання несли інформацію про те, як респонденти оцінюють засоби професійної діяльності: «Чого більше в роботі психолога: професійних знань і навичок чи по-клікання, дару?», «Чи вважаєте Ви, що для хороших знань практичної психології необхідно глибоко вивчати теорію?», «Чи вважаєте Ви обґрунтованим звернення до екстрасенсів у складних життєвих ситуаціях?».

Сходження людини до професіоналізму – це цілісний безперервний процес становлення особистості фахівця, який починається з моменту вибору професії. Перше питання анкети вказує на причини, що вплинули на вибір професії психолога. Респондентам, як уже зазначалось, було запропоновано оцінити за 7-балльною шкалою 10 можливих причин вибору професії психолога:

- 1) бажання членів сім'ї, батьків, близьких;
- 2) прагнення перевірити свої здібності;
- 3) надія домогтися матеріального благополуччя;

- 4) надія знайти оптимальні умови для саморозвитку, особистісного зростання;
- 5) прагнення опанувати престижною професією;
- 6) намір одержати психологічні знання про людину і суспільство;
- 7) бажання допомогти людям впоратися з психологічними труднощами життя, зробити їх щасливішими;
- 8) бажання зробити суспільство більш людянім, перетворити умови життя людей;
- 9) прагнення вирішити особисті психологочні проблеми, допомогти собі;
- 10) інші міркування.

Найбільш значущими мотивами вибору професії для всіх респондентів виявилися причини 4; 6 і 7. Надія знайти оптимальні умови для саморозвитку, особистісного зростання як причина вступу на факультет психології, за оцінками студентів 1 курсу стаціонарної форми навчання, отримала 76,3% від максимально можливої кількості балів. Студенти 4 курсу оцінили її на 71%, що свідчить про деяку втрату її значущості під час навчання на факультеті. Проте значущість даної причини зумовлена не тільки стажем навчання, а й статевою принадлежністю респондентів. Чоловіки 1 курсу оцінили її на 80,8% від максимуму, а чоловіки 4 курсу – 72,4%, жінки 1 курсу – 73,7%, 4 курсу – 70,0%. Можна припустити, що зниження значущості цієї причини як чинника вибору професії зумовлено тим, що студенти стаціонарної форми навчання до 4 курсу переконуються, що одержані теоретичні знання не можуть бути використані ними для особистісного зростання. Не виключено, що до 4 курсу студенти вважають себе вже самореалізованими особистостями, і тому надія знайти на факультеті оптимальні умови для саморозвитку стає менш актуальною.

Цю ж причину студенти 1 курсу (друга вища освіта) оцінили на 75,7%, 2 курсу – на 79,6%, що свідчить про деяке збільшення значущості цієї причини вибору професії у процесі навчання. Особливо характерним це було для студентів-чоловіків: на 1 курсі вони оцінили її на 72,1%, на 3 курсі – на 83,6%. Студентки як 1, так і 3 курсу оцінили цю причину приблизно однаково: 77,9% і 76,1%. Деяке посилення значущості заняття психологією як умови особистісного зростання, є, мабуть, однією з психологічних особливостей даних респондентів: це люди віку до тридцяти років, що прийшли на факультет психології через неуспіх у попередньому професійному самовизначені, що загострило проблему самореалізації, самоприйняття. Так, студентки 1 курсу стаціонарної форми навчання оцінили

цю причину на 82,1%, 4 курсу – на 87,1%, студенти 1 курсу – на 78,8%, 4 курсу – на 65,2%. Як бачимо, у жінок від 1 до 4 курсу зростає роль психологічних знань про людину і суспільство як «мотиву» вибору професії психолога. Можливо, це є наслідком зміни соціального статусу студенток. Учораши школярі, які прийшли на факультет за різними, часто не достатньо усвідомлюваними мотивами, до 4 курсу постають перед реальними життєвими проблемами. До їх числа, судячи з відповідей четвертокурсників в графі «інші міркування», можна віднести такі питання, як: чому зрадив, чому розлюбив, чому не складаються стосунки з батьками, чоловіком, дитиною тощо. Вирішення даних проблем чимало з них пов'язують із одержанням психологічних знань про людину, що і «проектується» на уявлення, які визначили мотиви вступу на факультет психології. Можливо, ціле-спрямованість жінок в одержанні знань на 4 курсі, які, зазвичай, активно займаються дослідницькою діяльністю, і зумовила посилення значущості такої причини.

Чоловіків у ході навчання значущість даної причини дещо знижується. Можливо, це відбувається через те, що студенти 4 курсу вже займаються практичною діяльністю і вважають себе фахівцями, які отримали достатньо теоретичних знань для практичної роботи, недооцінюють їх одержання як важому причину вибору професії. Можливо, активний пошук себе в різних сферах життя, певна імпульсивність, властива чоловікам цього віку, спричиняють деяку втрату інтересу до оволодіння теоретичним знанням, що і позначилося на ретроспективних оцінках «мотивів» вступу на факультет.

Значущість даної причини вибору психології як сфери освіти в уявленнях студентів з другою вищою освітою є також високою і так само залежить від статевої принадлежності. Студентки 1 і 2 курсів оцінили її на 80,5% і 80,2% відповідно. Як бачимо, намір одержати психологічні знання про людину і суспільство спонукає прийти на факультет і осіб більш старшого віку, що вже мають вищу освіту. Не випадково не тільки студентки, а й студенти з другою вищою освітою достатньо якісно оцінили дану причину вступу на факультет: 1 курс – 75,8%, 2 курс – 79,1%.

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, унаслідок проведеного дослідження було з'ясовано, що основні елементи професійно-психологічної картини світу виникають на початковому етапі фахового становлення психолога і не зазнають суттєвих трансформацій під час подальшого навчання. Встановлено, що

професійний світогляд і самосвідомість студентів-психологів формується на перетині науково-теоретичного і життєво-практичного пізнання психологічної природи людини і суспільства, внаслідок чого відрізняється внутрішньою суперечливістю, використанням звичайних схем інтерпретації дійсності, метафоричністю, поширеністю штампів і стереотипів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абрамова Г. Введение в практическую психологию / Г. Абрамова. – М.:МПА, 1994. – 237 с.
2. Андреева Г. Социальная психология / Г. Андреева.– М.: ИМУ, 1988. – 432 с.
3. Анцыферова Л. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысливание, преобразование ситуаций и психологическая защита / Психологические основы профессиональной деятельности / Л. Анцыферова // хрестоматия / сост. В. Бодров. – М.: ПЕР СЭ; Логос, 2007. – С. 143-155 .
4. Асеев В. Мотивация поведения и формирования личности / В. Асеев. – М.: Мысль, 1976. – 432 с.
5. Байчинская К. Методологический эскиз к психологии развития взрослого // Психология личности в социалистическом обществе / К. Байчинская. – М.: Наука, 1990. – С. 71 – 80.
6. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман . – М.: Медиум, 1995. – 323 с.
7. Донцов А. Концепция социальных представлений о современной французской психологии / А. Донцов, Т. Ємельянова. – М.: Изд-во МГУ, 1987. –128 с.
8. Климов Е. Введение в психологию труда: Учебник для вузов. / Е. Климов. – М.: Культура и спорт, ЮНИТИ, 1998. – 350 с.
9. Климов Е. Психология профессионала / Е. Климов // Избранные психологические труды. – М.: Изд-во «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996. – 400 с.
10. Кудрявцев Т. Психологический анализ динамики профессионального самоопределения личности / Т. Кудрявцев, В. Щегурова // Вопросы психологии. –1983. – № 2. – С. 51 – 59.
11. Кузьмина, Н. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения / Н. Кузьмина. – М.: Высшая школа, 1990. – 119 с.
12. Леонтьев Д. Тест смысложизненных ориентаций (СЖО) / Д. Леонтьев. 2-е изд. – М.: Смысл, 2000. – 18 с.
13. Маркова А. Формирование мотивации учения / А. Маркова, Т. Матис, А. Орлов. – М.: Просвещение, 1990. – 192 с.
14. Петренко В. Основы психосемантики / В. Петренко. – М.: Изд-во МГУ, 1997. – 400 с.
15. Поваренков Ю. Психологическое содержание профессионального становления человека / Ю. Поваренков. – М.:УРАО, 2002. – 160 с.
16. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Роджерс // Пер. с англ. М. Исениной; Общ.ред. и предисл. Е. Исениной. – М.:Издат. группа «Прогресс», «Универс», 1994. – С. 120 – 131.
17. Сафин Ф. Психологический аспект самоопределения личности / Ф. Сафин, Г. Ников // Психологический журнал. – 1984. – № 4. – С. 55 – 63.
18. Столин В. Самосознание личности / В. Столин. – М.:ИМУ, 1983. – 286 с.
19. Философская энциклопедия / Под ред. В. Константина. В 5-ти т. Т.5. – М.: Советская энциклопедия, 1970. – 740 с.
20. Palmonari A, Lani B. Les representations sociales dans le champ des professions psychologiques / A. Palmonari, B. // Les representations sociales / Ed. D. Jodelet. – P., 1989.